

تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره‌ی معاصر

از آغاز سلطنت قاجاریه تا سرانجام فتحعلی شاه

تألیف استاد سعید نفیسی

نفیسی، سعید، ۱۲۷۴ - ۱۳۴۵.
تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره‌ی معاصر: از تسلط قاجاریه تا
سرانجام فتحعلی‌شاه / تألیف سعید نفیسی.
تهران: نشر ارس، ۱۳۹۷.

ISBN: 978-600-5630-53-4

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق.
ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق. -- اوضاع اجتماعی
ایران -- اوضاع اجتماعی -- قرن ۱۳ ق.

۹۵۵/۰۷۴

DSR ۱۳۱۱/۷ت۲

۱۳۹۷

۵۳۳۳۸۵۵

کتابخانه ملی ایران

تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره‌ی معاصر
از آغاز سلطنت قاجاریه تا سرانجام فتحعلی‌شاه

تألیف استاد سعید نفیسی

نوبت چاپ: اول تاریخ چاپ: ۱۳۹۷

تیراژ: ۱۱۰۰ جلد قیمت: ۹۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰-۵۶۲-۵۳-۴

کلیه حقوق محفوظ است.

خیابان یوسف‌آباد، نبش خیابان دوازدهم، پلاک ۱، طبقه دوم، غربی

تلفن: ۶۶۴۸۱۸۰

مرکز پخش: ۶۶۴۰۴۵۳۲

انتشارات

تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره‌ی معاصر
از آغاز سلطنت قاجاریه تا سرانجام فتحعلی شاه

تألیف استاد سعید نفیسی
به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار

تیراژ: ۴۲۵۰۰ نسخه
شماره: ۱-۳۸۷۳-۹۷۸-۶۰۰
کلیه حقوق محفوظ است.

خیابان شریعتی، ابتدای پارک شریعتی، خیابان آذر، کوچه سراب، پلاک ۶

تلفن: ۲۲۸۶۸۷۴۲

asemannilgoun@gmail.com

مرکز پخش: ۶۶۴۰۴۵۳۲

فهرست

۱۳	سخن ناشر.....
۱۵	دیاچه.....
۱۹	ایران ما در این صد و هشتاد سال.....
۲۰	منابع تاریخ قاجارها.....
۲۴	نژاد قاجارها.....
۲۵	آمدن طوایف ترک به ایران.....
۳۲	قاجارها از چه نژاد بودند.....
۳۷	ظهور قاجارها در تاریخ ایران.....
۴۳	قاجارها پیش از سلطنت.....
۴۹	نیاکان آقامحمدخان.....
۵۵	سرانجام محمدحسن خان.....
۵۶	فرزندان محمدحسن خان.....
۵۷	حسینقلی خان جهانسوز.....

آقامحمدخان.....	
آغاز کار آقامحمدخان.....	۶۲
جنگ‌های آقامحمدخان در نواحی دیگر ایران.....	۶۳
لشکرکشی به قفقاز.....	۶۶
به پادشاهی نشستن آقامحمدخان.....	۶۸
انقراض سلسله افسارها.....	۶۹
لشکرکشی به گرمستان.....	۷۰
هیبت ظاهری آقامحمدخان.....	۷۰
سیرت آقامحمدخان.....	۷۱
مناسبات گرمستان با ایران.....	۷۶
آقامحمدخان در گرمستان.....	۷۹
در راه تفلیس.....	۸۲
باج‌خواهی کریم‌خان.....	۸۴
سفر دوم گرمستان.....	۸۶
اوضاع اجتماعی ایران در زمان آقامحمدخان.....	۹۰
نتیجه‌ی کشته شدن آقامحمدخان.....	۹۲
فتحعلی شاه.....	۹۳
رقابت‌های دول بزرگ اروپا.....	۹۵
خودرایی و مال‌دوستی.....	۹۸
خطرهای بزرگ در شرق و غرب کشور.....	۱۰۰
اختلاف ایران و روسیه.....	۱۰۳
سیاست پتر تزار روسیه.....	۱۰۵
فتحعلی‌شاه و ناپلئون اول.....	۱۰۹

سفیران ناپلئون در ایران.....	۱۱۴
عهدنامه‌ی فینکن‌شتاین.....	۱۱۸
هیئت نظامی فرانسه در ایران.....	۱۲۱
دستورهای ناپلئون به ژنرال گاردان.....	۱۲۷
مقدمات مأموریت گاردان و نتایج آن.....	۱۳۴
کارهای ژنرال گاردان در ایران.....	۱۴۰
وساطت گاردان در میان ایران و روسیه.....	۱۴۶
مذاکرات گاردان با وزرای ایرانی.....	۱۵۰
نتیجه‌ی وساطت فرانسه در میان ایران و روسیه.....	۱۵۵
گزارش گاردان درباره‌ی سیاست ایران.....	۱۵۹
مذاکرات صلح ایران و روسیه به میان پیگرم فرانسه.....	۱۶۶
مقدمات جنگ دوم ایران و روسیه.....	۱۷۳
مکاتبات دربار ایران با دربار فرانسه.....	۱۷۷
نامه‌های فتحعلی‌شاه به ناپلئون در بایگانی فرانسه.....	۱۹۱
نامه‌های فتحعلی‌شاه در اسناد ایرانی.....	۱۹۷
نامه‌ی فتحعلی‌شاه به وزیر امور خارجه‌ی فرانسه.....	۲۰۰
مکاتبه‌ی عباس‌میرزا نایب‌السلطنه با ناپلئون.....	۲۱۰
مکاتبه‌ی صدراعظم ایران با دربار فرانسه.....	۲۱۳
نامه‌های صدراعظم ایران به وزرای فرانسه.....	۲۱۷
نامه‌ی میرزاشفیعی به وزیر امور خارجه‌ی فرانسه.....	۲۱۹
درددل میرزاشفیعی: زحمات بسیار و مرارت بیشمار.....	۲۲۲
خبرگزاران فرانسوی در ایران.....	۲۲۳
نامه‌های ناپلئون در بایگانی وزارت خارجه‌ی ایران.....	۲۲۶
کارهای افسران هیئت نظامی گاردان در ایران.....	

۲۲۹	توقعات ناپلئون.....
۲۳۱	هیئت نظامی گاردان در ایران.....
۲۳۴	تأسیس توپخانه و وضع نظامیان ایران.....
۲۳۶	اصلاحات سپاه ایران به دست افسران فرانسوی.....
۲۴۱	سرنوشت کاخانه‌ی توپریزی اصفهان.....
۲۴۴	تیرگی روابط ایران و فرانسه.....
۲۴۷	نتیجه مأموریت تانکوانه در ایران.....
۲۵۰	نتیجه‌ی مأموریت گردان در ایران.....
۲۵۳	وعده‌های توخالی.....
۲۵۶	اختلاف ایران و روسیه.....
۲۵۹	گرجستان در دست روسیه.....
۲۶۳	آغاز جنگ‌های ایران و روسیه.....
۲۶۴	فتحعلی‌شاه و گرجستان.....
۲۶۸	لشکرکشی به ایروان.....
۲۷۰	جنگ‌های سال ۱۲۲۰ قمری.....
۲۷۲	وقایع گیلان و دریای خزر.....
۲۷۳	جنگ دوم گنجه.....
۲۷۴	تصرف قلعه‌ی شوشی.....
۲۷۵	کشته شدن تسیتسیانف.....
۲۷۸	نتیجه جنگ‌های نخستین تا پایان سال ۱۲۲۰.....
۲۷۹	سیاست ایران در برابر این حوادث.....
۲۸۰	عهدنامه‌ی گلستان.....
۲۸۷	نیروی نظامی ایران در آن زمان.....
۲۹۰	وصیت‌نامه‌ی ساختگی پترکیبر.....

۲۹۷	نسخه‌ی دیگر از عهدنامه‌ی فینکن‌شتاین
۳۰۰	سرکشی مرتضی خان و جنگ با آقامحمدخان
۳۰۴	اولین دست‌اندازی روس‌ها
۳۰۶	مرتضی‌قلی خان در روسیه
۳۱۲	روایت منتظم ناصری
۳۱۴	پایان کار مرتضی‌قلی خان
۳۱۸	مقدمات جنگ دوم با روسیه
۳۱۸	مناسبات ایران و روسیه پیش از قاجار
۳۱۸	قرارداد منعقد در سن پترزبورگ در ۱۲ بهمن سال ۱۷۲۳
۳۲۲	عهدنامه‌ی منعقد با اشرف در رشت در ۱۳ فروردین ۱۷۲۹
۳۲۵	عهدنامه‌ی منعقد در رشت در ۲۱ ژانویه ۱۷۲۲
۳۳۱	عهدنامه‌ی منعقد در گنجه در ۱۰ مارس ۱۷۳۵
۳۳۵	نامه‌ی نادرشاه به امپراتریس روسیه
۳۳۹	جزئیات وقایع گرجستان در این دوره
۳۴۲	ورود سپاه روس
۳۴۵	الحاق گرجستان به روسیه
۳۴۹	بدرفتاری فتحعلی‌شاه با اسیران
۳۵۳	فرماندهی گوداوایج
۳۵۶	جنگ و قحطی
۳۶۰	تسلیم شدن فتحعلی‌شاه به صلح تحمیلی
۳۶۳	دوره‌ی میان دو جنگ
۳۶۸	ولی عهدی عباس میرزا و توطئه چینی بر ضد او
۳۷۲	از کاه‌فروشی تا صدراعظمی و وابستگی به انگلیس
۳۷۵	عهدنامه‌ی ۱۲۲۴ با انگلستان

۳۷۹	عهدنامه‌ی ۱۲۲۷ با انگلستان
۳۸۵	وضع پول ایران
۳۸۹	عهدنامه‌ی ۱۲۲۹ با انگلستان
۳۹۴	ضمیمه‌ی عهدنامه‌ی ۱۲۲۹
۳۹۷	وضع نواحی از دست رفته
۴۰۴	وضع اجتماعی ایران در این دوره
۴۰۷	نفوذ روحانیت در این دوره
۴۱۱	صوفی‌کشی آقا محمد علی
۴۱۷	بزرگان علما و متصرفه
۴۲۱	سید محمد باقر شفق
۴۳۱	سید مهدی بحر العلوم
۴۳۵	سید جعفر کاشف الغطاء
۴۴۴	احکام جهاد
۴۴۷	رساله‌ی جهادیه
۴۵۳	حاج ملا احمد نراقی
۴۵۶	روابط روسیه با ایران در این دوره
۴۵۸	ولایت عهدی عباس میرزا
۴۶۱	رفت و آمدهای بی‌ثمر
۴۶۷	سیاست عباس میرزا
۴۷۲	روابط سیاسی با روسیه
۴۷۹	فعالیت‌های سیاسی ایران و روس
۴۸۴	خودرایی مأموران روس
۴۸۶	اخلالگری‌های متنفذین محلی
۴۹۱	روابط سیاسی نیکالای با دربار ایران

۴۹۲	کارشکنی در مذاکرات صلح
۴۹۹	نامه‌ی وزیر عباس میرزا به مقامات انگلیسی
۵۰۳	روابط دربار روسیه با عباس میرزا
۵۰۸	مراحل و عواقب جنگ دوم
۵۱۳	خشم تزار از اهانت نماینده‌ی او
۵۲۲	مرحله‌ی دوم جنگ
۵۲۹	آخرین مرحله‌ی جنگ
۵۳۳	استقبال تبریز از فاتحان روسی
۵۳۷	گفت‌وگو درباره‌ی صلح
۵۴۰	دیدار عباس میرزا با فرمانده فاتح
۵۴۴	دستورهای دولت روسیه
۵۴۸	امضای قرارداد متارکه‌ی جنگ
۵۵۲	فتحعلی‌شاه در اندیشه‌ی جانشین برای عباس میرزا
۵۵۸	اهمال فتحعلی‌شاه و درماندگی عباس میرزا
۵۶۱	تصرف اردبیل و غارت نسخ خطی
۵۶۵	اجتماع در ترکمانچای
۵۶۸	توقع فتحعلی‌شاه
۵۷۲	جلب اقلیت‌ها
۵۷۷	عهدنامه‌ی ترکمانچای
۵۸۴	عهدنامه‌ی بازرگانی در میان ایران و روسیه
۵۸۷	صورت مجلس تشریفات سفیران
۵۹۰	نتایج عهدنامه‌ی ترکمانچای
۵۹۵	کشته شدن گریبایدوف
۵۹۸	سفارت خسرو میرزا

جنگ‌های ایران و عثمانی.....	۶۰۳
جنگ سال ۱۲۲۷.....	۶۰۵
جنگ‌های ۱۲۳۶ - ۱۲۳۸.....	۶۰۶
عهدنامه‌ی ارزروم.....	۶۰۹
رفتار عباس - زاده جنگ‌های با عثمانی.....	۶۱۱
ایران و افغانستان.....	۶۱۵
سیاست انگلستان.....	۶۱۸
نخستین روابط ایران با انگلستان.....	۶۱۹
مرحله‌ی دوم روابط با انگلستان.....	۶۲۲
مرحله‌ی سوم روابط با انگلستان.....	۶۲۴
اوضاع اقتصادی ایران.....	۶۲۶
نخستین گام‌ها به سوی تجدد.....	۶۲۹
اسناد ایرانی.....	۶۵۸
سرانجام فتحعلی‌شاه.....	۶۸۰
تصاویر.....	۶۹۱
۱. تاریخ‌های عمومی و سلسله‌ای.....	۷۳۳
۲. خاطرات و سفرنامه‌ها.....	۷۳۶
۳. جغرافیای تاریخی و اقوام.....	۷۳۸
نمایه.....	۷۳۹

دیباچه

از روزی که فرزند آدمی وارد زندگی اجتماعی شده است همیشه حوادث و وقایع جهان زاده‌ی علل و اسباب مادی بوده است. سراسر تاریخ جز تلاش‌های پی‌درپی آدمی‌رادگا، برای تأمین زندگی و بهبود یافتن آن زندگی چیز دیگر نیست. به همین جهت تاریخ در نزد دانشمندان امروز مصداق و مفهوم دیگری دارد که قرن‌ها تاریخ‌نویسان از آن غافل بوده‌اند. همیشه افکار و عقاید هر گروه و هر طایفه نیز زاده‌ی حوائج مادی آن قوم بوده است. بدین جهت حتی در تاریخ ادیان و عقاید فلسفی و اجتماعی نیز باید علل و اسباب مادی را جست و در میان نهاد. در این تردیدی نیست که هرگز اندیشه‌ی فرزند آدمی مجرد نبوده و جهات مادی فکری را فراهم کرده و آن را پروبال داده و نیرو بخشیده و از آن نتیجه گرفته و هر زمان که آن علل و اسباب مادی از میان رفته، آن اندیشه نیز رخت بر بسته و اندیشه‌ی دیگری که رایل و محرک مادی دیگر داشته، جانشین آن شده است.

سراسر تاریخ ایران جز جنب و جوش و تلاش ملت ایران برای تأمین زندگی مادی نبوده و چیز دیگری نیست. کسانی که می‌خواهند سرگذشت چند هزارساله‌ی نیاکان ما را روشن کنند چاره‌ای جز این ندارند که همین علل و اسباب و جهات مادی را بجویند و از تجزیه و تحلیل آن‌ها نتیجه بگیرند. ناچار چنین کاری چندان آسان نیست و جست‌وجوهای بسیار لازم دارد که هر روز وظیفه‌ی مورخ را دشوارتر و دامنه‌ی کار او را گشاده‌تر می‌کنند.

هر چه روابط میان اقوام و ملل بیشتر شود و موانع طبیعی که در زمان‌های باستان مردم را محصور و دور از یک دیگر نگاه می‌داشته است، بیشتر از میان برداشته شود، کار مورخ دشوارتر است. قطعاً در زمان هخامنشیان آن‌چه در مغرب اروپا رخ می‌داده در

اوضاع ایران موثر نبوده است، اما امروز حوادث آمریکای جنوبی نیز در حوادث کشور ما مؤثر است، چه برسد به آنچه در نواحی نزدیکتر به ما رخ می‌دهد.

در این نیز جای شک نیست که پیوستگی شگرفی در میان حوادث امروز و دیروز جهان هست. آنچه امروز پیش می‌آید قطعاً دنباله‌ای آن چیزی است که دیروز و پریروز و پاروپیرار روی داده است. حوادث جهان حلقه‌های زنجیر پیوسته به یکدیگرند. به همین جهت هرگز نمی‌توان تاریخ دوره‌ای را از تاریخ دوره‌ی دیگر تفکیک کرد و ناچار هر چه دوره‌ای به دوران دیگر نزدیکتر باشد، آگاهی از آن برای اطلاع از دوره‌ی بعد واجب‌تر است. امروز در ایران توجه خاصی نسبت به تاریخ هست و این توجه بسیار طبیعی و بجاست زیرا مردم می‌خواهند بدانند که آنچه امروز می‌بینند، از کجا سرچشمه می‌گیرد.

به همین جهت یکی از واجب‌ترین کارها این است که ما مردم ایران را از گذشته‌ی پدرانمان آگاه کنیم. هر کسی از گذشته خبر نداشته باشد، نمی‌تواند آینده را بشناسد. در جهتی که مخصوصاً در این زمان نسبت به تاریخ نزدیک به زمان ما دارند، بسیار طبیعی و حتی بسیار لازم است.

چند سال پیش، هیئت تحریریه‌ی مجله‌ی «تشنه» از من خواستار شد تا سلسله مقالاتی درباره‌ی «ایران در صد و هفتاد سال اخیر» بنویسم. از همان زمان، خود را آماده کردم تا در تاریخ اجتماعی و سیاسی دوره‌ی معاصر ایران، یعنی از آغاز سلطنت قاجارها تا امروز، آماده کنم. سلسله مقالاتی که در مجله‌ی «تشنه» انتشار یافت مقدمه‌ای برای این کار بود. در همان زمان، بسیاری از دور و نزدیک از من خواستار شدند که دنباله‌ی کار را رها نکنم. یکی از مهم‌ترین وظایف کسانی که قلم به دست دارند این است که آنچه را که مردم خواستار آن‌اند، در نظر بگیرند، همچون پزشکی که در موردی پیش او ببرند، درمان کند.

چیزی که باز مرا در این کار استوارتر کرد این بود که می‌دیدم که در این روزها، گروهی به این کار دست زده و درباره‌ی برخی از ادوار تاریخ معاصر ایران بحث می‌کنند. آنچه در این زمینه نوشته‌اند، بسیار حوصله‌ام و باید بگویم که کمتر آن حقیقتی را که در پیرامون اسناد و مدارک معتبر جای گرفته است، در این کتاب‌ها دیده‌ام. برخی از آنان برانگیخته و بیشتر خواسته‌اند کسی را بزرگ و کسی را کوچک کنند و کسی را بشویند و کسی را بدنام کنند. تاریخ شریف‌تر و بالاتر از آن است که به این دوستی‌ها و دشمنی‌ها آلوده شود. کاری از این زشت‌تر نیست که کسی بخواهد حق و حقیقت را بفریبد.

وانگهی تقریباً در همه‌ی این کتاب‌ها، تاریخ را به همان مصداق مدرّوس قدیم به میان آورده‌اند. در پی علل و اسباب نگشته و حوادث را با وسایلی توجیه کرده‌اند که آن وسایل جهت و علت اصلی و حقیقی بروز آن واقعه نبوده است. یک تن یا تنی

چند بسیار کوچک‌تر و ناتوان‌تر از آن‌اند که بتوانند حادثه‌ای را فراهم کنند یا برگردانند و جهت آن را تغییر دهند. حادثه است که ایشان را با خود می‌برد و ایشان می‌پندارند که راهنمای آن حادثه‌اند یا آن‌که کسی برای خوشامدگویی به ایشان می‌کوشد که ایشان را راهنمای حوادث قرار دهد.

اینک دانشمندان جهان ته سب ورزیدن در تاریخ را بسیار زشت می‌دانند و چه بسا بت‌های بزرگ را که در این زمان‌های اخیر تاریخ‌نویسان بیدار و بزرگوار شکسته‌اند، چه بسا مردان گمنام را که نام‌آور کرده‌اند!

این انگیزه‌ها مرا واداشت تا به تدوین کتابی در تاریخ اجتماعی و سیاسی دوران معاصر ایران آغاز کنم. ناچار این کتاب مجلدات چند خواهد داشت. این مجلد به دستای عهدنامه‌ی گلستان در میان ایران و روسیه‌ی تزاری در ۱۲۲۸ قمری (۱۸۱۳م) یعنی ۱۴۷ سال پیش می‌انجامد و چون نهمین جلد است از آغاز دوره‌ی معاصر شروع کنم این است که از آغاز سلطنت قاجارها در ایران شروع کرده‌ام. مجلدات دیگر نیز پی در پی انتشار خواهند یافت و از خوانندگان گرامی جداً درخواست می‌کنم که در هر جا که به لغزشی برخوردند بر من منت بگذارند و مرا از آن بی‌گناهانند و از کسانی که اسنادی در این زمینه‌ها که مورد بحث این کتاب است سراغ دارند مصرأ خواهشمندم که از انتشار آنها یا راهنمایی کردن بدان‌ها دریغ نکنند و مرا و خوانندگان این کتاب را از این منت باز ندارند.

تهران، ۸ مردادماه ۱۳۳۵

سعید نفیسی

مجلد اول این کتاب در ۱۳۳۵ انتشار یافت و مجلد دوم که طرح آن در همان سال‌ها ریخته شده بود، می‌بایست زودتر از این منتشر شود و تنها دوری از تهران و سفرهای چند در این مدت سبب درنگ در این کار شده است. این مجلد به پایان سلطنت فتحعلی شاه می‌انجامد و اگر روزگار یاری کند مجلدات دیگر در پی آن خواهد آمد.

درباره‌ی حوادث و نتایج جنگ دوم با روسیه در اسناد ایرانی جز عبارت‌پردازی‌های میان‌تهی و حقیقت‌پوشی‌های متملقانه چیزی نیست و چاره جز آن نبود که به اسناد روسی بپردازم و ممکن است که گاهی در این اسناد تنها به قاضی رفته باشند و در این حوادث دردانگیز مبالغه کرده باشند.

تصاویری که از مراحل جنگ در این مجلد چاپ شده مأخوذ از آلبومی است به قطع بسیار بزرگ که در همان سال‌ها در روسیه چاپ کرده‌اند و شامل نقشه‌هایی است از ماشکوف، نقاش روسی، که چنان می‌نماید که در این مراحل همراه لشکریان بوده و این تصاویر را در همان موقع ساخته است.

تصاویری که از خسرو میرزا و همراهان اوست نیز کار نقاشان روسی است که از روی طبیعت در سفر ایشان به پترزبورگ کشیده‌اند.

تهران، آبان‌ماه ۱۳۴۴

سعید نفیسی